

083. ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ' : પુષ્કર ચંદરવાકરનું દ્રષ્ટિપૂત સંપાદન

ડૉ. ભૂમિકાબેન મનુભાઈ મિસ્ત્રી

લોકસાહિત્યના અભ્યાસમાં લોકકથાઓનું આગવું મૂલ્ય અને અદકેરું સ્થાન છે. ગુજરાતી તેમજ ભારતીય વિદ્વાનોએ લોકસાહિત્યમાં લોકકથાના મહત્વને સ્વીકાર્યું છે. લોકમાં પ્રચલિત કથાઓ માટે સામાન્ય રીતે 'લોકકથા' શબ્દપ્રયોગ વાપરવામાં આવે છે ગુજરાતીમાં શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકકથાનું વિપુલ સાહિત્ય આપ્યું છે મેઘાણીના દેહવિલય પછી આ પ્રવૃત્તિ થોડે ઘણે અંશે મંદ પડી એવા સમયે શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરનું લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે આગમન થાય છે. ચંદરવાકરે ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ અને ભિન્ન ભિન્ન લોકની લોકકથાઓને સંપાદિત કરી ગુજરાતી લોકસાહિત્યને નવી દિશા આપી. એટલું જ નહીં, ગુજરાતી લોકસાહિત્યને નવો ચીલો ચીંધી ગુજરાતની અસ્મિતાને આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર ઉજાગર કરી છે.

શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરની લોકકથા ક્ષેત્રે વ્યાપક સંશોધન - સંપાદન પ્રવૃત્તિના પરિણામ સ્વરૂપ તેમની પાસેથી લોકવાર્તાના ૦૭ સંગ્રહો પ્રાપ્ત થયા છે. જેમાં ગેડ પ્રદેશ, મહેસાણા જિલ્લો, ઇડર(નાની મરવાડ), ઝાલાવાડ, હાલાર, ચંદરવા(કનેર), ભાલ, સોરઠ આદિ પ્રદેશોની ભાતીગળ લોકસૃષ્ટિ તાદ્રશ્ય થાય છે.

'ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ' શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકર સંપાદિત ૧૫ લોકવાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. લોકસાહિત્યના સંપાદક તરીકેની ચંદરવાકરની આગવી પ્રતિભાનું દર્શન આ લોકકથાઓમાં થાય છે. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કાઠિયાવાડ પ્રદેશની લોકકથાના સંપાદનો આપ્યાં અને દુલેરાય કાલાણીએ કર્ણની લોકકથાઓના સંગ્રહ આપ્યાં, ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓનો સંગ્રહ બહાર પાડવો બાકી હતો એવા સમયે ચંદરવાકરે ઉત્તર ગુજરાતને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવી એ પ્રદેશની લોકકથાઓને સંપાદિત કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. એમાં અસાઈત સાહિત્ય સભા, ઊંઝાએ પ્રકાશનની તૈયારી બતાવી, પરિણામે ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓનું સંપાદન શક્ય બન્યું.

પુષ્કર ચંદરવાકર મૂળે તો ભાલ પ્રદેશ - કનેર પંથકના વતની હતા અને છતાં ઉત્તર ગુજરાત સાથે પણ તેમનો લાગણીસભર નાતો હતો. ચંદરવા જેવા નાનકડા ગામનો એક સામાન્ય માનવી લોકસાહિત્યની સેવા અર્થે પારકા પ્રદેશને પોતાનો કરે, ત્યાંના લોકો સાથે લાગણીના તાંતણે જોડાય અને એમની પાસેથી લોકસાહિત્યનું ભાથું પામે એ કલ્પના રોમાંચ જગાડનારી છે. આ પ્રદેશ સાથે ચંદરવાકરનો નાતો એવો તો જીવંત રહ્યો છે કે તેઓને જ્યારે જ્યારે લોકસાહિત્યની સામગ્રીની ખોટ વર્તાઈ છે, ત્યારે ત્યારે તેમની નજર ઉત્તર ગુજરાતની ભૂમિ પર પડી છે. તેઓ જ્યારે જ્યારે આ પ્રદેશમાં આવતા ત્યારે ત્યારે કાંઈક ને કાંઈક શોધીને - સંશોધીને બહાર લઈ આવતા. તેઓની પ્રબળ માન્યતા હતી કે આ ભૂમિમાં લોકસાહિત્યના અખૂટ ભંડાર છૂપાયેલા પડ્યા છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે : "સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતની રાજકીય તેમજ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં ખૂબ થોડો ફેર છે. અને લોકજાતિઓ જેટલી ઉત્તર ગુજરાતે છે, તેય સૌરાષ્ટ્ર જેટલી જ. તેમાં નો મળે એક ખારવા. કેમ કે તેની પાસે સાગરકાંઠો નથી, પણ ત્યાં વધુ ડુંગરા છે, જંગલો છે, અને તેમાં જે વસ્તી છે તેમને તેમની પોતાની સંસ્કૃતિ છે." તેમના આ લોકસાહિત્યને પુષ્કર ચંદરવાકર ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથા સ્વરૂપે સંશોધિત - સંપાદિત કરે છે.

સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા 'મહેણાંના માર્યા'માં મધ્યકાલીન યુગનું વાતાવરણ છે. રાઠોડો અને ઝાલોરો વચ્ચેના યુદ્ધમાં ફતેહખાનની જીત થાય છે, ત્યારે ફકીરવેશે આવેલ દેવીપુત્ર ફતેહ ખાનને કાઈક દાનપુણ્ય કરવા અપીલ કરે છે. ત્યારે ઉત્સાહમાં આવી ગયેલ જાહેરાત કરી દે છે કે :

“ મારાં ચાર્યાશી ગામો અને મારા રાજસિંઘાસનને બેંતાલીસ પગથિયાં. દરેક પગથિયાના બેઉ છેડે એક એક જાયક..... દરેક જાયકને એક એક ગામ.(પૃ.૧૮)

અને સવાર થતાં જ ફતેહખાન પોતાના 84 ગામો દાનમાં લૂંટાવી દે છે. આટલી મોટી જાગીર દાનમાં આપી દેતા ફતેહખાનનું એક પણ રૂવાડું ફરક્યું નહોતું, પરંતુ જે ઝાલોર માટે સાત સાત જોધ્યાઓ મોતને ભેટ્યા, એ ઝાલોરને એક ઝાટકે આમ દાનમાં દઈ દીધા ? એનું ભાન થતાં જ ફતેહખાને પણ પ્રાણ ત્યજી દીધેલા. ફતેહખાનની દરિયાદિલી અને ઉદારતા લોકવાર્તાના મુખ્ય આધારબીજો છે, કથાનું તે મુખ્ય ચાલકબળ છે. કથામાં કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે જે તત્કાલીન વાતાવરણને સમજવામાં સહાયક બને છે. જેમ કે જબદલ(એક શાહી ઇલ્કાબ), રાવાદાનકી (અદ્રશ્ય ખોટા ખેલ), રણખેત(યુદ્ધભૂમિ) વગેરે. લોકવાર્તાના સઘળા તત્ત્વોને કારણે આ વાર્તા ઉત્તમ લોકવાર્તાની યાદીમાં સ્થાન પામે એવી છે.

‘સૂરજમલની ટેકે’ રાજપૂત સૂરજમલ ઠાકોરના જીવનની પરાક્રમી કથા છે. વગર પરવાને હથિયાર નહીં રાખવાના અંગ્રેજ સરકારના ફરમાનને પડકારનાર બાહોશ અને સ્વમાની સૂરજમલ ઠાકોરનું પરાક્રમી પાત્ર અહીં ઉપસે છે, તો અંગ્રેજ શાસનની અમાનુષી માનસિકતાનું પ્રતિબિંબ પણ આ વાર્તામાં પડે છે. સૂરજમલ ઠાકોર રાષ્ટ્રીય ખુમારીના રાજપૂત હતા, તેમની શૂરવીરતા અને બહાદુરીને કારણે તેમને આંતરપ્રાંતીય ખ્યાતિ મળેલી. સૂરજમલનું કથાનક ઇતિહાસમાં મળતું હોઈ, આ ઐતિહાસિક પ્રકારની લોકકથા છે એમ કહી શકાય.

‘મોટામિયાં’ બનાસકાંઠાના કોળિયારા પંથકની કથા છે. પાલનપુર રાજના ધારેવાડા ગામની આથમણી દિશાનો પંથક એટલે કોળિયારા પંથક. આ પંથકનો ભડવીર વળાવિયો એટલે ભાણભાઈ ઉર્ફે મોટામિયાં. એ સમયે લૂંટારુંઓ અને ધાડપાડુઓનો ઘણો ત્રાસ હતો. દિકરીને સાસરે વળાવતી વખતે કે પાસે કાંઈ જોખમ હોય ત્યારે હંમેશા સાથે વળાવિયો રાખવો પડતો. એ સમયે ધારેવાડા પંથકમાં વળાવિયા તરીકે મોટામિયાંનું નામ વખણાતું. દિકરીના કરિયાવર માટે સોનીને ત્યાં ઘડવા આપેલા દાગીનાને લાવવાની જવાબદારી મોટામિયાંને સોંપાય છે અને મોટામિયાં જીવના જોખમે પણ દાગીનાને સાચવીને લઈ આવે છે -એવું સાદું અને સરળ એનું કથાનક છે. મોટામિયાંના બાહોશ અને મદાનગીભર્યા પાત્રોનું નિરૂપણ કથાનું બળવાન પાસું છે. મધ્યકાલીન સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર અહીં ઉપસે છે. વાર્તામાં આવતા રૂઢિપ્રયોગ, કહેવતો અને તળપદા શબ્દો વાર્તાને યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડે છે.

‘બલોચ બચ્ચો’ સહાદતખાનની બહાદુરી અને શહાદતનું પ્રશસ્તિગાન કરતી કથા છે. લોર્ડ ડેલહાઉસીના કાળા કાયદાને તાબે થવાને બદલે ઇંડરના સૂરજમલ ઠાકોરે અંગ્રેજ સરકારના ફતવાના જાહેરમાં લીરેલીરા ઉડાડી દીધા, ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે જંગ છેડ્યો. આ જંગમાં ગઢીના સહાદતખાને મા આશાપુરાના મંદિરની રક્ષા કાજે મંદિરમાં રહીને જ ગોરા અફસરોનો ખાતમો બોલાવી દીધેલો. જોકે ગોરાઓ સામેના આ ધીંગાણામાં સહાદતખાન પણ શહીદ થયેલો. ઐતિહાસિક પ્રકારની આ લોકકથાને સંપાદકે પૂરી નજાકતથી રજૂ કરી છે. કથાનકની ગતિશીલતાને રૂંવાડાં ખડાં કરી દેતા વર્ણનો એને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. એમાં થયેલો હિંદી ભાષાનો વિનિયોગ કથાને નવું પરિણામ બક્ષે છે.

‘જમાદારનો કૂવો’ પાટણ-રાધનપુર તરફનાં ગામડાંઓની ઐતિહાસિક ગાયકવાડી રિયાસતની પીઠિકા પર રચાયેલી વાર્તા છે. ગાયકવાડ સમયની પ્રજા ઠાકોરોના ચોરી-લૂંટફાટના ત્રાસથી ભયભીત રહેતી, એ સુવિદિત બાબત છે. પાટણની પ્રજાને રંજાડનાર સુણસર, થરા, સમૌ, કંબોઈ અને મુંડેઠાના ઠાકોરોના ત્રાસથી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર ત્રાસી ગઈ, ત્યારે એ ઠાકોરોને સીધા કરવા ગાયકવાડ સરકારે

યાસીખાન બ્લોચની મદદ લીધી. યાસીખાને ચતુરાઈપૂર્વક અને કુનેહથી ઠાકરડાઓને સીધા કરી વફાદારી અને રાજસેવાનું ઉમદાકાર્ય બજાવ્યું. ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી આ લોકવાર્તા સંપૂર્ણરીતે ઐતિહાસિક નથી. એમાં લેખકની કલ્પનાના રંગો પણ ભળ્યાં છે. છતાં એમાં લોકવાર્તાના અંશો પણ ભારોભાર છે.ઉત્તર ગુજરાતના તત્કાલીન લોકજીવનનો અહીં પડઘો સંભળાય છે.

'પટલાણીનો પ્રેમી' પ્રણયજીવનનું કથાનક ધરાવતી લોકકથા છે. એક પરિણિત સ્ત્રી સાથેના કાળુમિયાં ઠાકોરના પ્રણયની કથા લોકભોગ્ય શૈલીમાં રજૂ થઈ છે. એક સામાન્ય સ્ત્રી પ્રત્યેની વફાદારી કાજે પોતાનાં ઠાકોરપણાંને પણ ધૂળમાં રગદોળી દેનાર કાલુમિયાં વાર્તાનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર છે. કથાની રજૂઆત અને શૈલીમાં સંપાદકે એટલી કુશળતા દાખવી છે આશ્ચર્ય સાથે કહેવું પડે કે લોકકથા આટલી સુદૈર્ઘ્ય હોઈ શકે ખરી ? પાટલા ઘો અને સાંઢણી જેવા તત્વોનો આધારબીજા તરીકે કરવામાં આવેલો વિનિયોગ કથામાં નવો પ્રાણ ફૂંકે છે. કથામાં ગુજરાતી ભાષાની સાથે હિંદી ભાષાનું મિશ્રણ વાર્તાને નવી ઊંચાઈએ લઈ જાય છે. લોકબોલીના વિશિષ્ટ શબ્દો, કહેવાતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો વાર્તામાં સમુચિત ઉપયોગ થયો છે. નાટ્યાત્મક સંવાદો વાર્તાનું ઉજળું પાસું છે.

'ચકલી ધૂળમાં રમી જાત' શિષ્ટ વાર્તાનાં સ્વરૂપની લોકકથા છે. ઉત્તર ગુજરાતનાં પાંચોટ પાસેના સુણસર ગામના બહારવટિયા તલોજીને હંફાવનાર લાડોલના લોંઠકા પાટીદાર માધોભાના પરાક્રમ અને શૂરાતનની આ કથા છે.

'કંઘોતર' પાલનપુર પાસેના નાનકડાં ચંડીસર ગામની કથા છે. બારોટ કેશરસંગ અને તેની પત્ની કેશરબાઈ કાળી મજૂરી કરીને પુત્રને ભૂજની શાળામાં ભણવા માટે મૂકે છે. પુત્ર ભણી-ગણીને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પારંગત બને છે. પરંતુ વિદ્યામાં પારંગત થતાં પુત્ર અહંકારમાં પ્રવેશી જાય છે. પાલનપુર નવાબને ત્યાં તેડું આવે છે. બાપ-દીકરો પાલનપુર નવાબ સામે ઉપસ્થિત થાય છે. જ્યાં પુત્ર નવાબ સામે પિતાની ઓળખાણ પોતાના વેલડાના હાંકનાર, ગમાર, ગાડાખેડુ તરીકે આપે છે, ત્યારે ગુસ્સાથી લાલચોળ પિતા નવાબ સમક્ષ જાતે જ પોતાની ઓળખાણ આ શબ્દોમાં છતી કરે છે :

“મારા ખાવંદ-શા નવાબ’સા, હું છું કોણ ? ઈની માના પેટમાં ઈના બૂંદનો મૂકનાર, મારી બારોટણીનો સાંઢ.” (પૃ.૯)

સંપાદકે તેજાબી ભાષાનો અહીં પ્રયોગ કર્યો છે. ધારદાર અને ચોટદાર સંવાદો સર્જવાની લાલચમાં લેખકે સંયમભાન ગુમાવ્યું છે, એ બાબતની નોંધ લેવી જોઈએ. જો કે કથામાં આવતા ખાવંદ, સાંઢ, રાભડભોથો, વર્ણશંકર, જોરાવર મોલ અને ગોધલા જેવા સંજ્ઞાવાચક નામો લોકતત્વથી ઉભરાય છે. ઉત્તર ગુજરાતના માણસા, સતલાસણા, દિયોદર, ચિત્રાસણી, તેરવાડા, કટોસણ, સુદાસણા, કોઠાસણા,પાલનપુર,વાવ,થરાદ અને ચંડીસર જેવા ગામોનો અહીં ઉલ્લેખ મળે છે, જે સંપાદકના વ્યાપક ક્ષેત્રકાર્યની પ્રતીતિ કરાવે છે. કથામાં વચ્ચે મૂકેલા ચારણીસાહિત્યના દોહાઓ કથાને નવું પરિમાણ બક્ષે છે.

'ધરમના ભાઈબહેન' ઉત્તર ગુજરાતનાં સુપ્રસિધ્ધ બહારવાટિયા મિરખોજી અને એની રબારણ કોમની ધર્મની બહેન વચ્ચેના પવિત્ર સંબંધની આ કથા છે. ઊંઝા-પાટણ રોડ પરના બાલિસણા ગામે સંતાયેલા મીરખાંના માણસો દ્વારા નિર્દોષ રબારી દંપતિ ઘવાય છે. એ જોઈ મીરખાં અતિશય આઘાત અનુભવે છે. પોતાના માણસો દ્વારા થયેલ ભૂલ બદલ પશ્ચાતાપ કરે છે અને એ રબારણ બાઈને પોતાની ધરમની બહેન માની, તેની દીકરીના કરિયાવર માટે અઢળક પૈસા અને સોનું આપી પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે. એક અજાણી સ્ત્રીને પોતાની ધર્મની બહેન બનાવી, ભાઈ તરીકેની પોતાની જવાબદારી નિભાવતા મીરખાં બહારવટિયાનું એક જુદું જ સ્વરૂપ અહીં જોવા મળે છે. બહારવટિયા જેવા માણસો પણ નેકદિલ અને ઉમદા માનવી હોઈ શકે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ મીરખાં બહારવટિયો છે. આ વાર્તા વાંચતાં વાચકના મનમાં બહારવટિયા વિશેના જે રૂઢ ખ્યાલો છે તેનો પરિહાર થાય છે ને વાચક એમના તરફ નવી દષ્ટિએ વિચારતો થાય છે. અહીં આલેખાયેલા મીરખાંના પાત્રમાં ઉદારતા,સંસ્કારિતા અને ધાર્મિકતા જેવા લક્ષણો દેખાય છે, તે જોતાં લાગે છે કે તેઓ અમસ્તા જ કાઈ બહારવટે ચડ્યા નહોતા. બહારવટુ તો એમણે ટેક સાચવવા કે અન્યાયનો સામનો કરવા એક અનિવાર્ય માર્ગ તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. આવા ઉમદા સ્વભાવના

ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ' : પુષ્કર ચંદરવાકરનું દ્રષ્ટિપૂત સંપાદન

બહારવટિયાઓના અનેક પ્રશસ્તિકાવ્યો સૌરાષ્ટ્રના સ્ત્રી-પુરુષો આજે પણ ભક્તિભાવથી લલકારે છે. ઈ. સ. ૧૯૮૪-૮૫માં ચંદરવાકરે ઉત્તર ગુજરાતના આ નેકદિલ બહારવટિયા પર નવલકથા લખીને મુંબઈ સમાચારમાં હપ્તાવાર પ્રગટ કરેલી, જેને બહોળો લોકાદર સંપડેલો.

આ વાર્તાના અંતે સંપાદકે નોંધ મૂકી છે કે વડોદરાની સેન્ટ્રલ જેલમાં મીરખાંને ફાંસી અપાયાના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે આ ધરમની બહેન જીવીબાઈએ પોતાનો સગો ભાઈ ગુમાવ્યાના આઘાતમાં લાંબા લલકારે મરસિયો ગાયેલો. બહારવટિયા જેવા માણસો પણ એમના નેકદિલ સ્વભાવ અને પ્રમાણિકતાને કારણે લોકહૃદયમાં આદરભર્યું સ્થાન પામતા એ બાબતની પ્રતીતિ આ ઘટના પરથી થાય છે. સ્ત્રીસન્માન બહારવટાનો વણલખ્યો નિયમ હતો. વાર્તાના પાને પાને આવતા મીરખાંના સંવાદોમાં એની ઉચ્ચ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવના પ્રગટ થાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય લોકકથા 'અવ્વલ મંજિલે' પણ મીરખાંના જીવન પર આધારિત છે. જ્યારે 'નગા પટેલ' લોકકથા ખાનપુરના બાહોશ નગા પટેલના પરાક્રમી વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરે છે.

અંતે. એમ કહી શકાય કે એકાદ બે વાર્તાઓને બાદ કરતાં પ્રસ્તુત સંગ્રહની તમામ વાર્તાઓ ભાવકને પોતાનામાં લીન કરી રાખી શકે તેવી સક્ષમ છે. તેમા પ્રયોજાયેલ કથનાત્મક ગદ્યરીતિ, લઢણો, છટાઓ વગેરે જીવંત લાગે છે. તેમજ પ્રયોજાયેલ અલંકારો, કલ્પનો, રૂઢીપ્રયોગો, કહેવતો, તળપદા શબ્દો, સરોટ અને ધારદાર સંવાદો આ લોકકથાસંગ્રહને જીવંત અને સફળ બનાવે છે.

- સંદર્ભ : (૧) 'ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ' , સંપા. – શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકર.
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૩, પ્રકાશક: અસાઈત સાહિત્ય સભા, ઊંઝા.
(૨) 'પુષ્કર ચંદરવાકર અને લોકસાહિત્ય' – લેખક: ડૉ. અમૃત જાદવ.
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૧, પ્રકાશક: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.